

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960,¹ όπως μας πληροφορεί η γλώσσα των αριθμών, έχει παρατηρηθεί εντυπωσιακή αύξηση της συμμετοχής γυναικών στα νομικά τμήματα της χώρας, γεγονός που ήταν αναμενόμενο να επιφέρει και ραγδαία αύξηση της συμμετοχής τους στα νομικά επαγγέλματα. Μεταξύ 1991 και 2011 σημειώνεται αλλαγή της κατά φύλο σύνθεσής του νομικού κλάδου εφόσον οι γυναίκες νομικοί, οι οποίες το 1991 αποτελούσαν το 40% επί του συνόλου των νομικών, το 2011 αυξήθηκαν τόσο ώστε να συνιστούν πλέον το 70% του κλάδου.² Ο εκθλιψμός των νομικών επαγγελμάτων αναδεικνύεται και από το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών εντός κάθε διακριτού νομικού επαγγέλματος. Σύμφωνα με στοιχεία του 2011³ γυναίκες είναι το 55,4% των δικηγόρων, το 66,4% των δικαστών και το 83,9% των λοιπών νομικών στους οποίους προσμετρώνται και οι συμβολαιογράφοι.⁴ Σήμερα, κατά συνέπεια, οι γυναίκες αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα των επαγγελματιών του νομικού κλάδου.

Η άσκηση των νομικών επαγγελμάτων φαίνεται να επηρεάζει την οικογενειακή κατάσταση των επαγγελματιών του νομικού κλάδου. Σε

---

1. Όπως σημειώνει η Λαμπίρη-Δημάκη, ενώ το 1965-66 η ποσοστιαία συμμετοχή των φοιτητριών στο σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού των Τμημάτων Νομικής ήταν 36%, το 1982-3 είχε φτάσει το 54%. Βλ. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Εισαγωγικά», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., (επιμ.), *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα, 1960-2003*, Γ' έκδοση, Αθήνα, Σάκκουλας, σελ. 24-25. Ιδιαίτερα στη Νομική Σχολή της Αθήνας κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Βλ. Ρεθυμνωτάκη Ε., «Οι δικηγόροι των Αθηνών: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση, στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ.), *Ινστιτούτο VPRC, Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004, Αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας*, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 258-316.

2. Βλ. Κανδύλης Γ., 2016, «Κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελμάτων», στον παρόντα τόμο.

3. Απογραφή πληθυσμού, ΕΛΣΤΑΤ, 2011.

4. Βλ. Κανδύλης Γ., ό.π.

αντίθεση με ό,τι ισχύει για το γενικό πληθυσμό της χώρας οι άντρες και οι γυναίκες νομικοί, σύμφωνα πάντα με στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2011, επιλέγουν σπανιότερα τη σύναψη γάμου, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τόσο τις παλαιότερες, όσο και τις νεότερες γενιές. Επιπρόσθετα, η άσκηση των νομικών επαγγελμάτων φαίνεται να επενεργεί αρνητικά και στην τεκνοποιία εφόσον οι γυναίκες νομικοί και ιδιαίτερα οι γυναίκες δικηγόροι αποκτούν λιγότερα παιδιά από ό,τι οι γυναίκες του γενικού πληθυσμού. Στο σύνολο των γυναικών όλων των νομικών επαγγελμάτων, όπως δείχνουν τα στοιχεία της ίδια απογραφής, περισσότερες από τις μισές νομικούς (52%) δεν έχουν αποκτήσει παιδιά, ενώ οι υπόλοιπες έχουν αποκτήσει μικρό αριθμό παιδιών (18,5% έχουν ένα παιδί, 25,3% δύο παιδιά και μόλις το 4,3% έχει αποκτήσει 3-4 παιδιά).⁵

Η συμμετοχή των γυναικών στις νομικές σπουδές και τα νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα έχει μέχρι στιγμής καταγραφεί σε λιγοστά ερευνητικά εγχειρήματα, όπως λιγοστές είναι άλλωστε και οι έρευνες για τα ελευθέρια επαγγέλματα⁶ και για τα επαγγέλματα υψηλού κύρους που συνδέονται και με την άσκηση δημοσίου λειτουργήματος. Όπως αναφέρει η Δημάκη «στην Ελλάδα ελάχιστα έχει ερευνηθεί ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών, των δικηγόρων και των δικαστών, καθόλου δε των συμβολαιογράφων».⁷ Μια πρώτη ερευνητική προσπάθεια για τη σημασία των νομικών σπουδών αποτελεί η έρευνα του Γαζή που διεξήχθη το 1960 σε πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής και αφορούσε τους λόγους που τους ώθησαν να σπουδάσουν νομικά.⁸ Ακολούθησαν οι μελέτες του Τσουκαλά για την υπερπληθώρα των δικηγόρων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και την υπερτροφία των νομικών σπουδών την ίδια εποχή.⁹ Σημαντικές είναι, επίσης, οι έρευνες που διεξήγαγε η Δημάκη με τη συμμετοχή φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών. Η έρευνά της για τον εντοπισμό ύπαρξης νομικής

---

5. Βλ. Κανδύλης Γ., ό.π.

6. Χιωτάκης Στ., 1998, *Για μια κοινωνιολογία των ελευθερίων επαγγελμάτων. Επιστημολογική επαγγελματοποίηση των ιατρικών επαγγελμάτων*, Αθήνα, Οδυσσεάς.

7. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 26.

8. Γαζής Α., 2004, «Μια πρωτοποριακή εμπειρική έρευνα μεταξύ των πρωτοετών φοιτητών της νομικής σχολής, 1959-1960», στο Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 379-390.

9. Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 439-442.

παιδείας σε 2.250 προσωπικότητες που περιλαμβάνονται στο Who is Who του 1979 για τη χώρα μας και αντιπροσωπεύουν τις ελληνικές ελίτ σε διάφορους τομείς πραγματοποιήθηκε μέσω ανάλυσης των βιογραφικών των προσωπικοτήτων αυτών και συμπεριλήφθηκε σε αυτήν και η ανάλυση κατά φύλο. Η έρευνα αυτή κατέδειξε ότι τρεις στις δέκα αυτές προσωπικότητες έχουν αποκτήσει νομική παιδεία.¹⁰ Επίσης άλλη έρευνα της Δημάκη για τις νομικές σπουδές και τα νομικά επαγγέλματα διεξήχθη το 1984 σε 246 πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Αθηνών.¹¹ Στη δεύτερη αυτή έρευνα το φύλο υπεισέρχεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή προκειμένου να αποκαλυφθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στις αντιλήψεις, τις προσδοκίες και τις επιλογές του φοιτητικού πληθυσμού Νομικών Σχολών της χώρας.

Μεμονωμένα είναι και τα ερευνητικά εγχειρήματα που αφορούν τα επιμέρους νομικά επαγγέλματα. Ως προς το επάγγελμα του δικηγόρου στην Ελλάδα σχετική έρευνα διεξήχθη το 1974 από τον Φιλιππίδη και αφορούσε την προέλευση, τις αντιλήψεις και τις αξίες 106 Αθηναίων Δικηγόρων.¹² Αργότερα, το 2001, διεξήχθη άλλη έρευνα σε μεγαλύτερο δείγμα 400 δικηγόρων Αθηνών προκειμένου να διερευνηθούν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αθηναίων δικηγόρων, ο βαθμός ικανοποίησης από την άσκηση δικηγορίας, η αντίληψη για το ρόλο του δικηγόρου ως δημόσιου λειτουργού, ο βαθμός ευαισθητοποίησης για το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και ο βαθμός ικανοποίησης από τη λειτουργία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (ΔΣΑ) και την επαγγελματική οργάνωση,¹³ έρευνα τα αποτελέσματα της οποίας επεξεργάστηκε η Ρεθυμνιωτάκη. Και στην περίπτωση αυτή το φύλο αποτέλεσε μια ανεξάρτητη μεταβλητή με βάση την οποία κατηγοριοποιήθηκαν οι απαντήσεις.

Εξίσου σπάνιες είναι οι έρευνες που αφορούν δικαστές. Μοναδική παραμένει η έρευνα του Δασκαλάκη που διεξήχθη το 1977 και

---

10. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 17.

11. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», στο Λαμπίρη-Δημάκη ό.π., σελ. XX, XXI.

12. Φιλιππίδης Η., 1977, «Η θέση του δικηγόρου στην ελληνική κοινωνία», *Νομικό Βήμα*, Νοέμβριος, σελ. 839-846. Φιλιππίδης Η., 1977., «Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 30-31, σελ. 261-267.

13. Ρεθυμνιωτάκη, ό.π., σελ. 258-316.

είχε δύο σκέλη: σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση της εικόνας που έχει ο ίδιος ο δικαστής περί του ρόλου του και περί της ποινικής δικαιοσύνης ερωτήθηκαν 87 δικαστικοί λειτουργοί,¹⁴ ενώ σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των συλλογικών παραστάσεων του κοινού για το δικαστικό λειτουργήμα διεξήχθη έρευνα στο γενικό πληθυσμό σε δείγμα 2.000 ατόμων.¹⁵ Πολύ λίγες είναι και οι ερευνητικές αναφορές στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Ορισμένα πρώτα στοιχεία σχετικά με τις αντιλήψεις των φοιτητών νομικής και των κατοίκων της υπαίθρου για την κοινωνική χρησιμότητα και το κύρος του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, καθώς και για την προοπτική μελλοντικής εξάσκησής του από τους πρωτοετείς σπουδαστές εμφανίζονται στην προαναφερθείσα έρευνα της Δημάκη που διεξήχθη το 1984.¹⁶ Πολύ πρόσφατα μόνον, το 2011, εκπονήθηκε μελέτη για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα και τα χαρακτηριστικά του από τους Παρατσιώκα και Βασιλειάδη.¹⁷

Ερευνητικές νύξεις για τα νομικά επαγγέλματα¹⁸ γενικά εντοπίζονται επιπλέον σε έρευνα της Δημάκη –και αυτή του 1984– που είχε ως αντικείμενο τη σχέση του αγροτικού πληθυσμού με τον νομικό πολιτισμό. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής που διεξήχθη σε δείγμα 104 κατοίκων της υπαίθρου, μεταξύ άλλων θεμάτων, διερευνήθηκαν οι στάσεις του αγροτικού πληθυσμού απέναντι στους δικαστές, τους δικηγόρους και τους συμβολαιογράφους, αλλά και τις γυναίκες που ασκούν τα επαγγέλματα αυτά.¹⁹ Οι έρευνες που προαναφέρθηκαν, οι περισσότερες από τις οποίες είναι άλλωστε παλαιές, σαφώς και δεν διερευνούν την τάση αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στα νομι-

---

14. Δασκαλάκης Η., κ. ά., 1983, *Απονομή της Ποινικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 66-130.

15. Δασκαλάκης, ό.π.

16. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 26.

17. Παρατσιώκας Ν. και Βασιλειάδης Μ., 2011, *Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών.

18. Ενδιαφέρουσες αναφορές σε δύο βασικά νομικά επαγγέλματα, τους δικαστικούς λειτουργούς και τους δικηγόρους, καθώς και σε ζητήματα άσκησής τους, υπάρχουν σε συλλογικό τόμο κειμένων που δημοσιεύτηκε πολύ πρόσφατα. Τσούκας Π., 2017, *Ο ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης. Εκατόν δεκαέξι κείμενα κριτικής, 1876-2016*, Αθήνα, Καλλιγράφος.

19. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XXI, XXII.

κά επαγγέλματα με όρους κατάκτησης της ισότητας των φύλων και χειραφέτησης των γυναικών στη χώρα μας, παρά τις αλλαγές στην κατά φύλο σύνθεση των επαγγελμάτων αυτών. Όπως αναφέρει σχετικά η Δημάκη, «το ότι η απόκτηση πτυχίου της νομικής, που κατά παράδοση είλκυε περισσότερο τους άνδρες απ' ό,τι τις γυναίκες ενδιαφέρει πλέον εξίσου γυναίκες και άνδρες, αποτελεί ένδειξη της συντελεσθείσας υπέρβασης παλαιότερων παραδοσιακών διαχωρισμών ως προς τις επιστημονικές και επαγγελματικές προτιμήσεις ανάλογα με το φύλο».²⁰ Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε άλλες χώρες, όπου η έρευνα έχει στραφεί σε θέματα που έχουν σχέση με το ρόλο του φύλου στην απονομή της δικαιοσύνης, όπως η αιτιολόγηση της μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών στο λειτούργημα του δικαστή, ο τρόπος που οι γυναίκες απονέμουν την δικαιοσύνη, η ικανοποίησή τους από την άσκηση του λειτουργήματος αυτού κ.λπ.,²¹ οι επιπτώσεις της άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος στις γυναίκες δικηγόρους,²² η σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής εργογραφίας δείχνει ότι η διάσταση του φύλου –παρά την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα– δεν έχει μέχρι στιγμής αποτελέσει επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Από την άλλη πλευρά, η τάση αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα υποκρύπτει και καινούργια ζητήματα τα οποία ελάχιστα έχουν τεθεί και διερευνηθεί, όπως αυτά που αφορούν τον συνδυασμό εργασίας και οικογένειας σε γυναίκες που ασκούν επαγγέλματα προνομιούχα μεν, αλλά και εκ προοιμίου απαιτητικά, όπως είναι τα νομικά επαγγέλματα. Στην Ελλάδα σήμερα δεν έχει προχωρήσει ούτε η έρευνα για την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακή ζωής των γυναικών νομικών,

---

20. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών στην Ελλάδα. Απόπειρα μιας σύνθεσης των υπαρχόντων ερευνητικών στοιχείων (1960-2000) και μια σύντομη αναφορά στο νομικό κόσμο του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σελ. 453.

21. Feenan D., 2008, «Women judges: Gendering judging, justifying diversity», *Journal of Law and Society*, 35 (4), pp. 490-519. Roach Anleu S. and Mack K., 2009, «Gender, judging and job satisfaction», *Feminist Legal Studies*, 17 (1) (April), pp. 79-99.

22. Brown P. W., 1995, «Russian women lawyers in post-soviet Russia», *Georgia State University Law Review*, 12 (2), <http://readingroom.law.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1596&content=gsulr>. Harris L. C., 2002, «The emotional labour of barristers: An exploration of emotional labour by status professionals», *Journal of Management Studies*, 39, pp. 553-584.

όπως έχει ήδη συμβεί σε άλλες χώρες,²³ ούτε, όμως, η έρευνα για τις επιπτώσεις που επιφέρει η παρούσα οικονομική κρίση στη σχέση εργασίας και οικογένειας. Ενώ οι όροι και οι συνθήκες που θα επέτρεπαν κάποιου τύπου εξισορρόπηση μεταξύ εργασίας και οικογένειας συνεχώς επιδεινώνονται, ο αριθμός εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί για τις επιπτώσεις που επιφέρει η παρούσα οικονομική κρίση στη σχέση εργασίας και οικογένειας παραμένει περιορισμένος. Οι υπάρχουσες πρόσφατες έρευνες, οι οποίες επικεντρώνονται στην κατανομή των οικογενειακών ρόλων και καθηκόντων, καθώς και την κατανομή της χρήσης του χρόνου μεταξύ των συζύγων, κινούνται σε ένα επίπεδο γενικευτικό, χωρίς να εξειδικεύουν τις επιπτώσεις της κρίσης ανά επαγγελματική κατηγορία γυναικών.²⁴

Μια αναδρομή πίσω στο χρόνο δείχνει ότι η συστηματική διερεύνηση της σχέσης εργασίας και οικογένειας στη χώρα μας ανάγεται τουλάχιστον στην δεκαετία του '80.²⁵ Έκτοτε, σειρά ερευνών που αφορούν τον αστικό χώρο ασχολούνται με τη μορφή επαγγελματικής δραστηριότητας των εγγάμων γυναικών, με την απασχόληση και το εισόδημα των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας, με τις στάσεις και απόψεις για τους επαγγελματικούς και κοινωνικούς ρόλους των γυναικών, με τη γονιμότητα και τη μητρότητα των εργαζομένων γυναικών

---

23. Bacik I. and Drew E., 2006, Struggling with juggling: Gender and work/life balance in the legal professions, *Women's Studies International Forum*, 29 (2), March-April, pp. 136-146. Rhode D. L., 2002, «Balanced lives for lawyers», *Fordham Law Review*, 70 (6). Στο <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss6/16>. Spencer A. and Podmore D., 1984, «Women in a male-dominated profession in England: Pressure and strain in family and domestic life», *International Journal of Sociology of the Family*, 14 (1), Spring, pp. 47-66. Slotkin J. H., 2007, «Rabenmutter' and the glass ceiling: an analysis of role conflict experienced by women lawyers in Germany compared with women lawyers in the United States», *California Western International Law Journal*, 38 (2:3), pp. 287-329. Chambers D., 1989, «Accommodation and Satisfaction: Women and Men Lawyers and the Balance of Work and Family», *Law and Social Inquiry*, 14 (2), pp. 251-287.

24. Βλ. σχετικά, Αλιπράντη-Μαράτου Λ., Κατσής Α. και Παπαδημητρίου Π., 2016, (Αν) ισορροπία εργασίας και προσωπικής ζωής. Μια ποσοτική έρευνα στην Ελλάδα της κρίσης, Αθήνα, ΚΜΟΠ, Μέρος Α', Συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση.

25. Παράλληλα διεξάγονται έρευνες για τις γυναίκες στον αγροτικό χώρο. Βλ. Κοβάνη Ε., 1987, *Εμπειρικές μελέτες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Δαμιανάκος Στ., 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας - ΕΚΚΕ.

κ.λπ. Παράλληλα, από την εποχή αυτή κι εντεύθεν, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι μελετούν την απασχόληση των γυναικών σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες, όπως γυναίκες πανεπιστημιακούς, γυναίκες δημοσιογράφους, κομμώτριες και εργάτριες στη βιομηχανία,²⁶ ομάδες στις οποίες δεν συμπεριλαμβάνονται γυναίκες νομικοί. Μεταξύ των ερευνών εκείνης της εποχής συγκαταλέγονται και ποιοτικές προσεγγίσεις, οι οποίες, μεταξύ άλλων, αναφέρονται και στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εργαζομένων γυναικών, διεξάγονται σε περιορισμένο πληθυσμό επιλεγμένο με ειδικά κριτήρια και πλησιάζουν τις μελέτες περίπτωσης. Οι ποιοτικές αυτές έρευνες αυτές αναδεικνύουν τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η σχέση εργασίας και οικογένειας ανά επαγγελματική ομάδα γυναικών υποδεικνύοντας εμμέσως ότι είναι αναγκαία η σε βάθος διερεύνηση της σχέσης αυτής ανά επαγγελματική ομάδα όχι μόνο γυναικών,²⁷ όπως έχει συμβεί μέχρι σήμερα, αλλά και ανδρών.

Η επέκταση ποιοτικών διερευνήσεων που αποσκοπούν σε μια σε βάθος θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων καθίσταται σήμερα ακόμα πιο επιτακτική σε συνθήκες κρίσης, όπως αυτή που πλήττει την Ελλάδα από το 2009 κι εντεύθεν, όταν οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έχουν επηρεάσει και συνεχίζουν να επηρεάζουν καταλυτικά την ελληνική οικονομία και την κοινωνία.²⁸ Πολύ περισ-

---

26. Θανοπούλου Μ., 1992, *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα. Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

27. Ενδεικτικά βλ. Πετρονώπη Μ., 1995, *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θανοπούλου Μ., Κωτσοβέλου Β. και Παραρούνη Ρ., 1999, «Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 71-72, σελ. 171-189.

28. Ενδεικτικά βλ. Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015, *Το κόστος της κρίσης και η άδικη κατανομή του στην Ελλάδα 2009-2014*, Αθήνα, Εκδόσεις Βογιατζή. Γιαννίτσος Τ. και Ζωγραφάκης Στ., 2016, *Ανισότητες, φτώχεια οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, Αθήνα, Πόλις. Χτούρης Σ., 2017, *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα. Κοινωνική κατάσταση, εργασία και κοινωνικά δίκτυα. Η εποχή της generation G*, Αθήνα, Επίκεντρο. Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., 2014, «Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα», στο *Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου, Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή, Προκλήσεις και Προοπτικές* Αθήνα, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, σελ. 195-224.

σότερο η κατανόηση των μετασχηματισμών που συντελούνται καθίσταται αναγκαία συνθήκη όταν ο κίνδυνος φτωχοποίησης του ελληνικού πληθυσμού και ο κίνδυνος υλικής αποστέρησης εμφανίζονται αυξημένοι, σε υψηλότερο επίπεδο από τον αντίστοιχο κάθε φορά ευρωπαϊκό μέσο όρο,²⁹ και αγγίζουν πλέον και τα μεσαία στρώματα. Στις νέες αυτές συνθήκες είναι ευνόμοτο ότι και η θέση των γυναικών καθίσταται περισσότερο ευάλωτη³⁰ καθώς η συνάρτηση του φύλου με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως την ηλικία, το επάγγελμα, το εισόδημα, την εθνικότητα και την πολιτικότητα δημιουργεί όχι μόνον πολλαπλές, αλλά και νέες μορφές «ευαλωτότητας». Στο επισφαλές πλαίσιο που δημιουργεί η κρίση και υπό την επήρεια διαφόρων παραγόντων, όπως η περικοπή των μισθών στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, η μείωση του προσωπικού, η περικοπή επιδομάτων και διευκολύνσεων, η μείωση του εισοδήματος, η αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και ακινήτων κ.λπ.³¹, είναι επόμενο να πλήττει και η ισορροπία ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Αυτό το κενό προσπάθησε να καλύψει η ποιοτική έρευνα που διεξήχθη κατά την υλοποίηση του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», ενός προγράμματος που είχε πολλαπλούς στόχους και αποσκοπούσε να τροφοδοτήσει με νέα ευρήματα την ελληνική βιβλιογραφία και την εμπειρική έρευνα.³²

29. EGGSI, 2011, *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on Gender Equality Policies*, Synthesis report, prepared by Francesca Bettio, et al. Στο http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf. Επίσης, EU SILC 2008, 2011.

30. Καραμεσίνη Μ. και J. Rubery (επιμ.), 2015, *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

31. EGGSI, 2011.

32. Ο γενικός στόχος της προτεινόμενης πράξης με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου WORLBAL με κωδικό ΕΟΧ GR07/3939 (XM ΕΟΧ περιόδου 2009-2014), είχε ως Διαχειριστή τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), και υλοποιήθηκε από το Κέντρο Μέρμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ) ως συντονιστή και με εταίρους το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), το Σύμβουλο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) και το Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας, ήταν να αξιολογήσει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των γυναικών και να προσδιορίσει πώς βιώνουν τη συμφιλίωση της επαγγελματικής

Αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας που ανέλαβε να πραγματοποιήσει στο πλαίσιο του έργου το ΕΚΚΕ ήταν η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Οι μελέτες περίπτωσης που διεξήχθησαν στο πλαίσιο αυτό είχαν ως αφετηρία την ιδέα ότι η παρούσα κρίση, προϊόν αντικειμενικών συνθηκών αντανακλάται, αλλά και προσλαμβάνεται με ποικίλους όρους από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών, ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν οι γυναίκες αυτές στο επάγγελμα, αλλά και τη θέση που καταλαμβάνει κάθε επάγγελμα στην ιεραρχία των επαγγελμάτων και τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Επιχειρώντας να ιχνηλατήσουμε τις συσχετίσεις μεταξύ αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικών προσλήψεων της παρούσας κρίσης διατυπώσαμε την εικασία ότι τα προσωπικά συναισθήματα και βιώματα των γυναικών αντανακλούν αντικειμενικές συνθήκες και παράγοντες που επηρεάζουν την επαγγελματική τους διαδρομή και την πορεία ζωής τους προ κρίσης και μετά την έλευσή της. Επιλέξαμε να μελετήσουμε επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο προ κρίσης προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ επόψεως φύλου, δηλαδή κατηγορίες γυναικών που διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εκπαιδευτικά προσόντα τα οποία συνυφαίνονται με την άσκηση επιστημονικών επαγγελμάτων ταξινομημένων στις υψηλές βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας των επαγγελμάτων, αλλά και γυναικών που δραστηριοποιούνται στον επιχειρηματικό τομέα. Η επιλογή των ειδικών επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών βασίστηκε σε μια δεύτερη εικασία, την εικασία ότι το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και η σχε-

---

και της οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα σε περιόδους κρίσης. Η προτεινόμενη πράξη είχε ποικίλους επιμέρους στόχους. Ένας περιγραφικός στόχος ήταν να αναδείξει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στη ζωή των γυναικών από την οικονομική κρίση, να περιγράψει τις αλλαγές στη δομή της οικογένειας και τους παράγοντες που έχουν επηρεάσει την απασχόληση και την οικογενειακή τους ζωή. Ένας εξηγηματικός στόχος ήταν να παράσχει εμπειρικά στοιχεία για τις ανάγκες και τις προσδοκίες συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, δηλαδή τις γυναίκες επιχειρηματίες, τις γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες, μισθωτές και άνεργες, αλλά και για την προσωπική εμπειρία των γυναικών αυτών καθώς και για τις στρατηγικές της προσωπικής και επαγγελματικής τους επιβίωσης εν μέσω κρίσης. Ένας πρακτικός στόχος προσανατολισμένος στην παραγωγή πολιτικής ήταν να διερευνήσει την προώθηση πολιτικών συμφιλίωσης εργασιακής και οικογενειακής ζωής.

τική με αυτό απασχόληση προστατεύουν τις γυναίκες επαγγελματίες από τη φτωχοποίηση και την υποβάθμιση της κοινωνικής τους θέσης. Το ερευνητικό μας εγχείρημα επιπλέον επιχειρήσε να εισαγάγει στην προσέγγιση της σχέσης εργασίας και οικογένειας ένα ακόμα πεδίο: εξέτασε όχι μόνο την κατανομή των οικογενειακών υποχρεώσεων ανάμεσα στο ζευγάρι, αλλά και τις συνθήκες εργασίας των γυναικών επαγγελματιών εν μέσω κρίσης. Με άλλα λόγια η διερεύνηση της σχέσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής επεκτάθηκε τόσο στη σφαίρα της οικογένειας, όσο και στη σφαίρα της εργασίας υπεισερχόμενη εκ των πραγμάτων και στην κοινωνιολογία των επαγγελμάτων.³³

Μέσω των μελετών περίπτωσης επιδιώχθηκε η εμπειριστατωμένη μελέτη της σχέσης εργασίας και οικογένειας σε διάφορες κατηγορίες γυναικών επιστημόνων, επιχειρηματιών, αυτοαπασχολούμενων, μισθωτών, αλλά και ανέργων. Αρχικά, κατά τον σχεδιασμό της έρευνας, είχαν προβλεφθεί τρεις μόνον μελέτες περίπτωσης οι οποίες θα συμπεριελάμβαναν συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών. Η πρώτη μελέτη περίπτωσης θα επικεντρωνόταν σε γυναίκες επιχειρηματίες, η δεύτερη σε γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες και μισθωτές και η τρίτη σε γυναίκες επιστήμονες άνεργες. Όμως, όπως έδειξε η προέρευνα, οι τρεις αυτές κατηγορίες ήταν πολύ γενικές και έχρηζαν περαιτέρω εξειδίκευσης έτσι ώστε να είναι δυνατόν να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα ανά επαγγελματική κατηγορία. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο στο εσωτερικό των αρχικά σχεδιασμένων τριών μελετών περίπτωσης να ενσωματωθούν επιμέρους μελέτες περίπτωσης που να εμπλουτίζουν το φάσμα των υπό διερεύνηση επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών και να βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση της κατάστασης πραγμάτων στην Ελλάδα εν μέσω κρίσης. Η επιλογή των υπό μελέτη επαγγελματικών κατηγοριών βασίστηκε σε κριτήρια, όπως το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και το επαγγελματικό κύρος, η αυτοαπασχόληση, η μισθωτή εργασία στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα. Έτσι, συμπεριλήφθηκαν στην ποιοτική έρευνα και επιμέρους μελέτες περίπτωσης που αφορούσαν τις εξής επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών: α) Γυναίκες υπαλλήλους και ελεύθερους

---

33. Βλ. ενδεικτικά, Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Προς μια κοινωνιολογία των επαγγελμάτων», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., ό.π., σελ. 3-49. Επίσης Χιωτάκης, 1998, ό.π. και Χτούρης, ό.π.

επαγγελματίες, β) γυναίκες που εργάζονται στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, γ) γυναίκες σε επαγγέλματα υψηλής ευθύνης, δ) γυναίκες επιστήμονες υποαπασχολούμενες, άνεργες ή ετεροαπασχολούμενες, ε) γυναίκες των οποίων τα επαγγέλματα ή η απασχόληση έχουν πληγεί από την κρίση και συνιστούν πλέον νέες ευάλωτες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών προερχόμενες από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Συνεπώς η ποιοτική έρευνα συμπεριέλαβε, συνολικά, έντεκα μελέτες περίπτωσης εργαζομένων γυναικών και ανέργων οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους, μεταξύ των οποίων και γυναίκες δικηγόρους, δικαστές και συμβολαιογράφους.³⁴

Το αντικείμενο του έργου, δηλαδή η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, προσδιόρισε εν μέρει και την κατεύθυνση της διερεύνησης με την έννοια ότι έστρεψε την προσοχή της ερευνητικής ομάδας και στη σχέση μητρότητας και εργασίας. Στα κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας προστέθηκε η ύπαρξη παιδιών και μάλιστα ανηλίκων που να χρήζουν φροντίδας και να είναι εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας. Ως εκ τούτου επελέγησαν γυναίκες ηλικίας 25 έως 50 ετών, που ήταν μητέρες ανηλίκων παιδιών χωρίς να ληφθεί υπόψη η λοιπή οικογενειακή τους κατάσταση.

Προκειμένου να προσεγγίσει η ερευνητική ομάδα τον πληθυσμό της ποιοτικής έρευνας σχεδιάστηκε ένας οδηγός συνέντευξης που βασιζόταν στην έννοια του «κύκλου ζωής», κύκλου ζωής που συναρθρώνεται από επιμέρους «κόσμους»: τον κόσμο της οικογένειας και τον κόσμο της εργασίας. Η έρευνα ήταν κυρίως επικεντρωμένη στην παρούσα κατάσταση που αντιμετωπίζουν και βιώνουν οι γυναίκες που επελέγησαν. Ωστόσο κρίθηκε αναγκαίο να συλλεγούν και πληροφορίες σχετικές με την προηγούμενη διαδρομή των γυναικών αυτών, δηλαδή τη σχέση των σπουδών και του επαγγέλματος τους με την πατρική οικογένεια ή/και το γάμο προκειμένου να αναδειχθούν οι σύνθετες και πολλαπλές όψεις συνάρθρωσης του κόσμου της εργασίας και του κό-

---

34. Γυναίκες ιστορικούς του ακαδημαϊκού χώρου, γυναίκες δημοσίου υπαλλήλους, γυναίκες δικαστές, γυναίκες δικηγόρους, γυναίκες συμβολαιογράφους, γυναίκες γιατρούς, γυναίκες φαρμακοποιούς, γυναίκες επιχειρηματίες - αισθητικούς, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς που είναι άνεργες ή υποαπασχολούμενες, αλλά και γυναίκες κοινωνιολόγους επίσης άνεργες, υποαπασχολούμενες, αλλά και ετεροαπασχολούμενες.

σμου της οικογένειας. Επίσης μία άλλη κατεύθυνση της έρευνας ήταν η ανίχνευση μελλοντικών δυνατοτήτων εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν οι απόψεις των ερωτωμένων γυναικών για τις σχετικές προοπτικές. Ο οδηγός συνέντευξης διαρθρώθηκε, τελικά, από τέσσερις ενότητες: α) Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, β) το βιογραφικό ιστορικό, γ) την παρούσα κατάσταση και δ) τις προοπτικές. Στο εσωτερικό των ενότητων αυτών συμπεριλήφθηκαν άξονες συζήτησης που εξειδίκευαν τα βασικά ζητούμενα της έρευνας ανά ενότητα. Ο οδηγός που σχεδιάστηκε ήταν οδηγός ημικατευθυνόμενης συνέντευξης διότι αποσκοπούσε να εξασφαλίσει τη συλλογή των αναγκαίων πληροφοριών για κάποια βασικά θέματα της έρευνας και ταυτόχρονα να επιτρέψει σε κάθε ερωτώμενη να επιλέξει ελεύθερα τους τρόπους απάντησης και αφήγησης. Επιπρόσθετα ο οδηγός συνέντευξης σχεδιάστηκε με τη λογική να αποτελέσει έναν κεντρικό κορμό πάνω στον οποίο θα στηριζόταν η εξειδίκευσή του ανά μελέτη περίπτωσης και ανά ερευνώμενη επαγγελματική κατηγορία γυναικών.

Η προσέγγιση του πληθυσμού της έρευνας κάθε άλλο παρά ήταν εύκολη. Η τεχνική της χιονοστιβάδας που υιοθετήθηκε σε κάθε μελέτη περίπτωσης δεν εξασφάλισε αυτονόητα τον απαιτούμενο αριθμό ερωτωμένων ανά περίπτωση. Υπήρξαν αρνήσεις, προφάσεις, δυσκολίες προσδιορισμού του χρόνου συνάντησης λόγω υπεραπασχόλησης, αλλά και, ορισμένες φορές, λόγω επιφύλαξης απέναντι στο ερευνητικό εγχείρημα. Ούτε και ο εντοπισμός νέων ερωτώμενων που να εμπίπτουν στα κριτήρια της έρευνας ήταν εύκολος. Τελικώς ο συνολικός πληθυσμός της ποιοτικής έρευνας ανήλθε σε εκατόν δέκα γυναίκες που κατανέμονται ισάριθμα στις έντεκα μελέτες περίπτωσης, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και γυναίκες νομικοί, ενώ το υλικό που συλλέχθηκε είναι εκτενές και υπερβαίνει τις χίλιες σελίδες απομαγνητοφωνημένου κειμένου.

Δεν είναι τυχαίο ότι εντός του πληθυσμού της ποιοτικής έρευνας συμπεριλήφθηκαν και τριάντα γυναίκες που ασκούν νομικό επάγγελμα, δηλαδή γυναίκες δικηγόροι, γυναίκες δικαστές και γυναίκες συμβολαιογράφοι. Και τα νομικά επαγγέλματα συγκαταλέγονται στις επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών που επιλέξαμε να μελετήσουμε, δηλαδή κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο προ κρίσης προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ απόψεως φύλου, και οι οποίες επιπλέον, δια-

θέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εκπαιδευτικά προσόντα συνυφασμένα με την άσκηση επιστημονικών επαγγελματιών ταξινομημένων στις υψηλές βαθμίδες της ιεραρχίας των επαγγελματιών.

Ο παρών τόμος με τίτλο «Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια, προέρχεται και αυτός από ερευνητικό υλικό της ποιοτικής έρευνας που διεξήχθη στο πλαίσιο του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» και περιλαμβάνει τις μελέτες περίπτωσης για τα νομικά επαγγέλματα. Τα αποτελέσματα των μελετών αυτών κρίθηκε αναγκαίο να αυτονομηθούν σε χωριστό τόμο προκειμένου να αναδειχθούν –πέραν των κοινών και γνωστών αφετηριών, αλλά και διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται ανάμεσα στα τρία ερευνώμενα νομικά επαγγέλματα– υπάρχουσες συγκλίσεις και αποκλίσεις ως προς τους τρόπους που οι γυναίκες των επαγγελμάτων αυτών συνδυάζουν την εργασία με την οικογένεια στην Ελλάδα της κρίσης. Είναι ήδη γνωστό ότι κοινή αφετηρία της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του δικαστή, του δικηγόρου και του συμβολαιογράφου είναι το πτυχίο της νομικής επιστήμης, μιας επιστήμης που «εκφράζει μια σειρά από αξίες που συναρτώνται με την επίλυση των διαφορών, την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, τη μείωση των συγκρούσεων, την προώθηση της κοινωνικής αρμονίας και ευταξίας, την καταξίωση όσων συμμορφώνονται προς τις επιταγές των νόμων και την τιμωρία όσων τους παραβαίνουν»,³⁵ όπως γράφει η Δημάκη. Είναι επίσης γνωστό ότι το πτυχίο της νομικής είναι «πολυλειτουργικό»³⁶ εφόσον αποτελεί διαβατήριο για την είσοδο σε επαγγέλματα με μεγάλη κοινωνική και οικονομική αίγλη,³⁷ αλλά και επιτρέπει την εισδοχή στις ελίτ.³⁸ Επιπλέον, κοινός παρονομαστής της επαγγελματικής δραστηριότητας των συγκεκριμένων νομικών επαγγελμάτων είναι ότι η άσκησή τους συνδέεται με το δημόσιο αγαθό της δικαιοσύνης και της έννομης τά-

---

35. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 22.

36. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 21 και Σωτηρόπουλος Δ., 2004, «Διαχρονικές τάσεις στη σπουδή των νομικών και το φαινόμενο της νομικής υπερεκπαίδευσης», στο Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., σελ. 54.

37. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών στην Ελλάδα. Απόπειρα μιας σύνθεσης των υπαρχόντων ερευνητικών στοιχείων (1960-2000) και μια σύντομη αμφορά στο νομικό κόσμο του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σελ. 445.

38. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 13.

ξης, έστω και αν διαφοροποιείται ο ρόλος που διαδραματίζει κάθε επάγγελμα στο νομικό σύστημα της χώρας. Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος που οι ασκούντες τα επαγγέλματα του δικαστή, του δικηγόρου και του συμβολαιογράφου δεν θεωρούνται απλοί επαγγελματίες, αλλά δημόσιοι λειτουργοί που αναλαμβάνουν μια ιδιαίτερη ευθύνη για την πραγμάτωση της έννομης τάξης.³⁹ Τα νομικά αυτά επαγγέλματα θεωρούνται προνομιά, με οικονομικές απολαβές και κύρος εφόσον η άσκησή τους συνδέεται με στρατηγικές αξίες που ενδιαφέρουν όλες τις κοινωνικές ομάδες, αλλά και στηρίζεται «σε γνώση, αυθεντία και συνεπώς σε εξουσία».⁴⁰ Είναι γνωστό, επίσης, ότι οι υπάρχουσες διαφοροποιήσεις ως προς την αξιοποίηση του πτυχίου της νομικής συναρτώνται με τη βασική επαγγελματική επιλογή και τις προϋποθέσεις εισόδου σε κάθε νομικό επάγγελμα δεδομένου ότι οι προϋποθέσεις αυτές δεν είναι ταυτόσημες. Σε ορισμένα νομικά επαγγέλματα, μάλιστα, στις προϋποθέσεις αυτές συγκαταλέγεται και η προηγούμενη άσκηση άλλων νομικών επαγγελμάτων όπως, για παράδειγμα, απαιτείται, μεταξύ άλλων, η άσκηση δικηγορίας για το διορισμό ενός νομικού ως δικαστή ή συμβολαιογράφου.

Οι επιμελήτριες του τόμου θεώρησαν ενδιαφέρον να «συστηγάζουν» τα νομικά επαγγέλματα στον ίδιο τόμο για έναν επιπλέον λόγο. Σήμερα που η υψηλή συμμετοχή των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα είναι πλέον πραγματικότητα χρειάζεται να δοθεί κάποιου τύπου συνέχεια σε προηγούμενες σχετικές έρευνες για τα επαγγέλματα αυτά, αλλά και ταυτόχρονα να αξιοποιηθούν τα ευρήματα σύγχρονων ερευνών. Προς την κατεύθυνση αυτή τα συγκεντρωμένα ευρήματα των τριών μελετών περίπτωσης για τις γυναίκες που ασκούν τα συγκεκριμένα νομικά επαγγέλματα θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμα. Ο παρών τόμος στον οποίο παρουσιάζονται ευσύνοπτα τα αποτελέσματα των τριών αυτών μελετών περιλαμβάνει και μια στατιστική αποτύπωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών και της γεωγραφικής κατανομής των επαγγελματιών του νομικού κλάδου από το 1990 κι εντεύθεν. Η αποτύπωση αυτή επιτρέπει σε ένα εγχείρημα με καθαρά ποιοτικό προσανατολισμό να πλαισιωθεί και να συμπληρωθεί από κάποια βασικά ποσοτικά μεγέθη σε επίπεδο χώρας. Έτσι ο συγκεκριμένος τόμος διαρθρώνεται από τέσσερα κείμενα.

---

39. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 11.

40. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 9.

Στο πρώτο κείμενο με τίτλο «Κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελματιών» ο Γιώργος Κανδύλης σκιαγραφεί την εξέλιξη των βασικών κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του νομικού κλάδου με βάση τα υπάρχοντα επίσημα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής και την κατανομή των επαγγελματιών αυτών σε επίπεδο επικράτειας. Το κείμενο αναδεικνύει μια δυναμική εξέλιξη των χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του νομικού κλάδου που αντανακλά τις σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελματιών στην Ελλάδα ήδη από τη δεκαετία του 1990. Τονίζει, όμως, ότι η καταγραφή της εξέλιξης αυτής αφορά την προ κρίσης περίοδο και δεν αποτυπώνει ενδεχόμενες ανατροπές στα νομικά επαγγέλματα.

Στο κείμενό της με τίτλο «Μαχόμενη δικηγορία – Μαχόμενη μητρότητα. Υπερβάσεις και ελιγμοί» η *Αμαλία Φραγκίσκου* αναφέρει ότι η δικηγορία θεωρείται επάγγελμα ασυμβίβαστο με την μητρότητα επειδή η άσκσή του δεν μπορεί να διευθετηθεί με χρονικούς περιορισμούς. Στο πλαίσιο της διερεύνησης της ισορροπίας εργασίας και οικογένειας των γυναικών αυτοαπασχολούμενων δικηγόρων αναδείχθηκαν πολλαπλές πτυχές της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Παράλληλα οι γυναίκες δικηγόροι έκαναν λόγο για έναν «κόσμο τύψεων» και μια «σύγκρουση που τρέφει» προσφέροντάς τους ικανοποίηση, αλλά και οδηγώντας τις σε συνεχή υπέρβαση. Σημαντική στήριξη στις γυναίκες δικηγόρους που μελετήθηκαν παρέχουν η γονεϊκή οικογένεια, η συζυγική ανάληψη του πατρικού ρόλου ή έστω η κατανόηση του συζύγου, καθώς και η οικονομική άνεση που εξασφαλίζει την παροχή διάφορων υπηρεσιών. Παρά τους ελιγμούς που ήταν ή είναι διατεθειμένες να κάνουν οι γυναίκες αυτές και τις καταπονήσεις που δέχονται να υποστούν, οι απώλειες είναι δεδομένες. Το μόνο που διαφοροποιείται είναι το πού κάθε φορά εντοπίζονται οι απώλειες αυτές: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μητέρας-παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική τους υγεία. Το κείμενο καταλήγει με τη διαπίστωση ότι η κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει κατά πολύ την κατάσταση, ενώ οι προοπτικές του επαγγέλματος είναι γενικά δυσοίωνες, ιδιαίτερα για τις γυναίκες δικηγόρους που πλήττονται περισσότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους.

Στο κείμενο με τίτλο «Επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των γυναικών δικαστών. Μια ασύμπτωτη σχέση» η Έμμη Φρονίμου αναφέρεται στην περίπτωση των γυναικών δικαστικών λειτουργών. Η έρευνα ανέδειξε περιπτώσεις γυναικών δικαστών που είναι δραστήριες, δουλεύουν σκληρά, αλλά παράλληλα είναι ευαίσθητες και διαθέτουν βαθιά ενσυναίσθηση για τους ανθρώπους που καλούνται να κρίνουν από την έδρα. Τα καθήκοντά τους ως δικαστικών λειτουργών συγκρούονται με τα συναισθήματά τους και πολύ περισσότερο με τις απαιτήσεις του μητρικού τους ρόλου. Ενός ρόλου τον οποίο υποχρεούνται να διαδραματίζουν σε συνθήκες πίεσης και φόρτου εργασίας στην «έδρα» και πολύ περισσότερο στο σπίτι, το οποίο είναι ο συνήθης και κύριος χώρος εργασίας. Η έρευνα έδειξε, επιπλέον, ότι είναι πολλαπλές οι ψυχολογικές και κοινωνικές πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες δικαστές όχι μόνον εξαιτίας της ιδιομορφίας του επαγγέλματος, αλλά και της εξαιρετικής δυσκολίας να συνδυαστούν οι διιστάμενες απαιτήσεις του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας.

Στο κείμενο με τίτλο «Οικογένεια και εργασία γυναικών συμβολαιογράφων. Από την ασφάλεια στην επισφάλεια» οι Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου αναφέρουν ότι η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων διέπεται από τους νέους όρους άσκησης του επαγγέλματος εν μέσω οικονομικής κρίσης. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, με τις αλλαγές που συντελούνται στο κράτος, με τη κρίση στον κατασκευαστικό τομέα και την υπερφορολόγηση των ακινήτων, με την φορολογική επιβάρυνση των πολιτών, αλλά και των ελευθέρων επαγγελματιών, την πολυνομία και την αύξηση της γραφειοκρατίας, οι συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος άλλαξαν ριζικά επηρεάζοντας καταλυτικά τα αντισταθμίσιμα που επέτρεπαν την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. Στο νέο επισφαλές περιβάλλον εργασίας τους ο συνδυασμός του ρόλου της μητέρας και της συμβολαιογράφου εξαρτάται από μια συνεχή αναζήτηση πολλαπλών ισορροπιών ανάμεσα στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του κράτους, χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές και στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το κράτος, ούτε πλέον από επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια, παρά μόνον από το οικογενειακό δίκτυο. Τις ανατροπές που προκαλεί η τρέχουσα

κρίση οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν με καθημερινό άγχος και οδύνη μη διαβλέποντας ένα ευοίωνο μέλλον για την επιβίωση του επαγγέλματός τους, αλλά και για τις προοπτικές εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου ζωής για τις ίδιες και τα παιδιά τους.

Γενικότερα, όπως έδειξε η ποιοτική έρευνα η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, επηρεάζεται σημαντικά από τις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Επτά χρόνια μετά την έλευση της κρίσης, η ελληνική κοινωνία έχει υποστεί ποικίλες επιπτώσεις που αντανακλώνται στο εισόδημα, την εργασία, το κράτος πρόνοιας, αλλά και την ιδιωτική σφαίρα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, όπως δείχνουν οι συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης, επηρεάζεται από τους αλληπάλληλους κραδασμούς των κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται εν μέσω κρίσης. Παράλληλα εξακολουθούν να εμφανίζονται και βασικές διαστάσεις της ανισότητας κατά φύλο που προϋπήρχαν της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Η ποιοτική έρευνα δίνοντας «φωνή» στις γυναίκες επαγγελματίες του νομικού κλάδου εν μέσω κρίσης ανέδειξε, επίσης, τη σημασία της εκφοράς του λόγου τους σε σχέση με τις επιπτώσεις της κρίσης στην επαγγελματική και οικογενειακή τους ζωή. Σε ένα συλλογικό τόμο που έχει ποιοτικό προσανατολισμό δεν ήταν, ως εκ τούτου, δυνατόν να μην προβληθεί ανάλογα ο ζωντανός λόγος των γυναικών επαγγελματιών. Αποτελεί, κατά συνέπεια, επιλογή των επιμελητριών του τόμου να συμπεριληφθούν στα κείμενα εκτεταμένα αποσπάσματα των συνεντεύξεων χωρίς, βεβαίως, να ταυτοποιούνται τα υποκείμενα της έρευνας.

Αποτιμώντας συνολικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας προκύπτει ότι σήμερα, στην Ελλάδα της κρίσης, η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αποκλίνει όλο και περισσότερο από την προοπτική της συμφιλίωσης. Και στην περίπτωση των γυναικών που ασκούν νομικά επαγγέλματα η εξισορρόπηση του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας εμφανίζεται σαν ένα επιπλέον επώδυνο «καθήκον» στον μακρύ κατάλογο επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών αυτών. Εν απουσία υποστηρικτικών κρατικών δομών και σε συνθήκες συρρίκνωσης των εισοδημάτων η προσφυγή σε αμειβόμενες εξωτερικές υπηρεσίες βοηθητικού χαρακτήρα, τόσο στην εργασία όσο και στην οικογένεια, καθίσταται εξαιρετικά δυσχερές. Αντίθετα, οι υιοθετούμενες μνημο-

νιακές πολιτικές και οι πολιτικές απελευθέρωσης των επαγγελματιών επιδεινώνουν τις συνθήκες άσκησης των νομικών επαγγελματιών και πλήττουν ποικιλοτρόπως τις γυναίκες επαγγελματίες του κλάδου. Οι πολιτικές αυτές λειτουργούν σε βάρος της προοπτικής συμφιλίωσης των κόσμων της εργασίας και της οικογένειας ωθώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, τις γυναίκες αυτές ακόμα και να αναζητούν διέξοδο στην πρόωρη έξοδο από το επάγγελμα.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις γυναίκες που ασκούν νομικά επαγγέλματα η εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας επηρεάζεται από τις συνθήκες άσκησης των επαγγελματιών αυτών στην Ελλάδα της κρίσης. Παρά τις όποιες αποκλίσεις που οφείλονται στη διαφορετική αποστολή κάθε νομικού επαγγέλματος, η ποιοτική έρευνα ανέδειξε και συγκλίσεις. Η αύξηση του φόρτου εργασίας, η επίταση της πολυνομίας και της γραφειοκρατίας η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και η μείωση των εισοδημάτων σκιαγραφούν το κοινό τοπίο εντός του οποίου οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστικοί λειτουργοί και συμβολαιογράφοι καλούνται να λειτουργήσουν όχι μόνο ως επαγγελματίες, αλλά και ως σύζυγοι και μητέρες. Η άσκηση της επαγγελματικής τους δραστηριότητας εν μέσω κρίσης όλο και περισσότερο απαιτεί τη κατάλυση των χρονικών και χωρικών ορίων ανάμεσα στους κόσμους της εργασίας και της οικογένειας και την επίδειξη μεγαλύτερης και συνεχώς αυξανόμενης ευελιξίας από πλευράς των γυναικών αυτών προκειμένου να ανταποκριθούν στις σύνθετες επαγγελματικές και οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Τελικώς κοινός παρονομαστής των συνεχών προσπαθειών εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής είναι το άγχος, η οδύνη, το ψυχικό κόστος με τα οποία επιφορτίζονται οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστές και συμβολαιογράφοι, απόρροια όχι μόνον των δύσκολων συνθηκών άσκησης, σε συνθήκες κρίσης, απαιτητικών επαγγελματιών επιφορτισμένων με υψηλή ευθύνη, αλλά και του μετασχηματισμού του κράτους και του νομικού πολιτισμού.

Αν και το παρόν ερευνητικό εγχείρημα εισήλθε στο χώρο των νομικών επαγγελματιών μέσω της διερεύνησης της σχέσης εργασίας και οικογένειας, το εγχείρημα αυτό θα μπορούσε να δώσει κάποια εναύσματα προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης μιας κοινωνιολογίας των νομικών επαγγελματιών⁴¹ σε μια εποχή που τα ελεύθερα νομικά επαγ-

---

41. Όπως γράφει η Λαμπίρη-Δημάκη, «ο χώρος των ελευθερίων επαγγελματιών έχει

γέλιματα, όπως αυτά που εξετάσαμε, όχι μόνο μαστίζονται από την οικονομική κρίση, αλλά και υφίστανται τις συνέπειες της πολιτικής απελευθέρωσης των επαγγελματιών.⁴² Όμως η κοινωνιολογία των επαγγελματιών χωρίς την κοινωνιολογία του δικαίου⁴³ δεν θα επαρκούσε σήμερα για να κατανοηθεί ένα είδος αποδιάρθρωσης των νομικών επαγγελματιών που σχετίζεται με τις δομικές αλλαγές του κράτους, του κοινωνικού συστήματος και της αγοράς εργασίας, τους νέους τρόπους άσκησης της εξουσίας εν μέσω κρίσης, αλλά και τον μετασχηματισμό του νομικού συστήματος και του νομικού πολιτισμού λόγω του νέου πλαισίου που διέπει τη νομοθεσία και τη λειτουργία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και βεβαίως, σε ένα νομικό σύστημα που υπηρετείται σήμερα κατά πλειοψηφία από γυναίκες, η κοινωνιολογία των επαγγελματιών και η κοινωνιολογία του δικαίου δεν θα επαρκούσαν προκειμένου να κατανοηθούν οι πολύπλευρες όψεις της υψηλής συμμετοχής των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα, αλλά και το βαρύ κοινωνικό φορτίο και το υψηλό προσωπικό κόστος που οι γυναίκες αυτές επιβιώνουν, χωρίς την κοινωνιολογία του φύλου. Σε εποχές μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, όπως αυτές που συντελούνται στη χώρα μας με αφετηρία την πρόσφατη οικονομική κρίση, τέτοιες συνθετικές και πολυεπίπεδες ερευνητικές προσεγγίσεις είναι απόλυτα αναγκαίες.

Ιωάννα Τσίγκανου και Μαρία Θανοπούλου

ελάχιστα ερευνηθεί στον τόπο μας και αξίζει αναμφίβολα μεγαλύτερης επιστημονικής προσοχής. Τούτο δε γιατί μέσα σ' αυτόν μπορεί να αναπτυχθούν θεωρητικοί αλλά και πρακτικότεροι προβληματισμοί για την ιστορικότητα, τη δεοντολογία, την οργάνωση και τον κοινωνικό ρόλο των διαφόρων επαγγελματιών στην Ελλάδα σε σχέση με την κατανομή της εργασίας, το επίπεδο της τεχνολογίας, τις επαγγελματικές ευκαιρίες ανάλογα με το φύλο, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις ιεραρχήσεις κύρους, αυτονομίας, εξουσίας και οικονομικών απολαβών, τις κοινωνικές αξιολογήσεις σχετικά με αυτά καθώς και για τις σύγχρονες τάσεις συλλογικοποίησης και γραφειοκρατικοποίησης των παρεχομένων επαγγελματικών υπηρεσιών». Λαμπίρη-Δημάκη, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XVI.

42. Κώτση Α. κ. ά., 2015, *Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις*, Εκθέσεις, Νο 71, Αθήνα, ΚΕΠΕ, σελ. 102-125.

43. Λαμπίρη-Δημάκη, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XIII-XIV. Παπαχρήστου Θ., 1999, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Σάκκουλας. Ιντζεσίλογλου Ν., 2012, *Κοινωνιολογία του Δικαίου. Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη. Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου*, Αθήνα, Σάκκουλας.

